
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

DEVIÁNS — NORMÁLIS

HÓDI SÁNDOR

DEVIÁCIÓ ÉS KARAKTERZAVAR

Vajon miért is tartja a központi gondolkodás a nonkonformitás esetét kórosnak? Milyen érvek szólnak a nonkonform viselkedés patológiás értelmezése mellett, amely alapján komoly szaktudósok is indokoltnak látják, e „betegségek” kóreredetének feltárására irányuló erőfeszítéseiket?

Abból a feltevésből kiindulva, hogy minden cselekvésnek értelemszerű oka van, az emberek, ha valamilyen szokatlan cselekmény kerül szóba, még fokozottabban kutatják, keresik annak motívumait. És ha nem találják, ha a cselekmény értelemszerű oka hiányzik, kézenfekvőnek látszik számukra, hogy azt irracionális erővel, megzabolázatlan ösztönökkel, kóros késztetésekkel magyarázzák. Vagyis a köznapi tudat szempontjából egy cselekvés vagy magatartásforma akkor bizonyul kórosnak, ha hiányzik a *belátás* mozzanata, ha a megfigyelt személy viselkedésének értelemszerű összefüggései a megfigyelők előtt rejtve maradnak. S minthogy a karakter a személyi viselkedésre jellemző értelemszerű összefüggést jelenti, ennek az összefüggésnek a hiánya „karakterzavanként” is értelmezhető. Az ún. „mentális betegségek” legszembetűnőbb jele éppen ez a „karakterzavar”, s tulajdonképpen ez szolgál a megkülönböztetés alapjául.

Az ember viselkedésére jellemző motívumok értelemszerű összefüggése olykor, például az elmezavar súlyosabb formáinál, csakugyan hiányozhat. Legtöbbször azonban egyszerűen csak arról van szó, hogy a köznapi gondolkodás nem képes felismerni ezeket a motívumokat. Ez a szemléleti korlát az embereket egymás kölcsönös értékelésében általában nem zavarja. És a konvencióknak megfelelő viselkedés esetén nem is nehéz a cselekvés motívumain eligazodni. A „normális” ember betartja közössége frott és íratlan szabályait, ragaszkodik az elvileg mindenki által ismert és elfogadott magatartásbeli irányvonalakhoz. Ha támadnak is „deviáns késztetései” vagy gondolatai, a „normális” ember azokat még csírájukban elfojtja magában. „Lázadó ösztönei” helyett mindig a „józan észre”

hallgat, mert tisztában van azzal, hogy deviáns megnyilvánulásaival állását, egészségét, családi életét, egyszóval egész jövőjét kockáztathatja. Annál nehezebb eligazodni a nonkonform viselkedés mozgatórugóin. Hiszen a részegeskedés, csavargás, munkakerülés általános magatartásbeli irányvonalak durva megszegését jelentik, és nélkülöznek mindenféle értelmes magyarázatot. Még inkább érvényes ez az olyan szélsőséges magatartásformákra, mint a kábítószer-élvezés, homoszexualitás, prostitúció, bűnözés, öngyilkosság... A köznapi gondolkodás számára ezek a szélsőséges emberi megnyilvánulások kiismerhetetlenek motívumaikban, titokzatosnak látszanak, és így szükségképpen súlyos karakterzavarnak nyilvánulnak.

Általában véve elmondhatjuk, hogy minél egyszerűbb és áttekinthetőbb egy ember viselkedése mások számára — amit úgy is megfogalmazhatunk, hogy minél konvencionálisabb az ember magatartása —, annál inkább tekinthető „normálisnak”. És fordítva, minél kevésbé nyilvánvalóak vagy kiismerhetőek a magatartás mozgatórugói mások számára — vagyis minél jobban eltér valaki viselkedésében a konform magatartástól —, annál valószínűbb, hogy kórosnak vagy deviánsnak lesz nyilvánítva.

A mentális betegségek meghatározásának kérdése így kibontakozhatatlanul egybefonódik az emberi karakterek különbözőségének, pontosabban a különböző karakterek társadalmi minősítésének a kérdésével. Nem valami új és eredeti felismerés ez, hiszen már Jaspers is azt írja, hogy az orvosi rendelőkben megforduló nagyszámú neurotikus, alkoholista, depressziós és elmebajos jelentős része nem szenved tulajdonképpen semmiféle úgynevezett mentális betegségben, hanem karaktervonásainak valamelyike jelent problémát neki vagy környezetének¹. És éppen abból kifolyólag, hogy ezek a „betegek” sajátos karaktervonásaik miatt kerülnek „kezelésre”, nem meglepő, hogy többnyire nem is érzik magukat betegnek, és ellenszegülnek a „gyógyíttatásukat” szorgalmazó hozzátartozók, ismerősök készítéseinek. Csakhogy ebben a kérdésben nem az övéké a döntő szó, hanem azoké a személyeké, akik meghatározott társadalmi normatívák megtestesítőiként ideologikus szerepkörüknél fogva kérdésessé tehetnek mindenféle magatartást, ami sajátjukétól eltér. Sajnos, ezek a konformista személyek, akik a normalitás kérdését leszűkítik az általuk elfogadott normák szempontjából vett megfelelésre, illetve meg nem felelésre, az emberi magatartásformák sokféleségével, az eltérő karakterjegyekkel nemigen tudnak mit kezdeni. Számukra e tekintetben csak két szín létezik, a fekete és a fehér. Vagy megfelel valaki a bennük testet öltő — gondolkodásformává és érzelmi viszonyulássá váló — társadalmi értékrendszernek, vagy nem felel meg. Közbülső lehetőség nincs. S minél kevésbé tartja valaki saját értékrendszerét megkérdőjelezhetőnek, annál inkább hajlik erre a végletességre. Ilyenformán végül is az alapján véve igen

¹ K. Jaspers: *Opšta psihopatologija*. Prosveta, Beograd, 1978. 414—420. old.

csekély önismerettel rendelkező személy lesz az, aki mindenki másnál hamarabb ismeri fel mások viselkedésében a „kóros jelleget”, mint a saját primitív személyiségjegyeitől való eltérést, s aki, lévén, hogy a vak konformizmus jelenti önbecsülésének aranyfedezetét, a leghajlíthatatlanabb is ebbéli meggyőződésében.

A normalitás éber és hajlíthatatlan őreinek személyisége szükségképpen feltételez bizonyos fokú belátásnélküliséget. Minden túlzás nélkül találonak érezhetjük ezért Wilmanns ironikus megjegyzését, mely szerint a normalitás enyhébb fokú értelmi fogyatékoságnak is tekinthető². Hiszen tagadhatatlanul nagyfokú személyi korlátoltság kell ahhoz, hogy saját értékítéleteink és alkalmazott mércéink helytállóságát illetően cseppnyi kétely nélkül feltekezhessünk a személyi magatartásformák olyan *kényszerpályái* felett, amelyek szinte áttekinthetetlenül bonyolult történelmi és társadalmi kompromisszumok eredményeként jönnek létre.

A NORMALITÁS FOGALMA

Vajon azt jelentené mindez, hogy tulajdonképpen nincs is normális ember? Természetesen nem azt jelenti. A legtöbb ember jogot formálhat arra, hogy normálisnak tekintsek, feltéve, ha ő maga is e tekintetben megfelelő toleranciával rendelkezik. E nélkül a tolerancia nélkül ugyanis, amint az Wilmanns idézett gondolataiból kitetszik, a normalitáshoz nélkülözhetetlen emberi kvalitásainkat tesszük kérdésessé.

A pszichológiai értelemben vett normalitást szerencsére nem lehet privilegiumokhoz kötni. Minthogy minden ember, részben a biológiai reprodukció időbeli eltolódásából, részben a társadalmi munkamegosztásból fakadóan a maga módján mindig sajátos szituációkhoz kényszerül igazodni, más és más viszonyulás fog számára normálisnak bizonyulni. Az, ami a betegségfelfogás orvosi analógiája, illetve a pszichológia szocializációra vonatkozó ideológikus koncepciója alapján betegségnek vagy kóros folyamatnak nyilvánul, a pszichológiai homeosztázis értelmében teljesen normális. Normális abban az értelemben, hogy a „kóros folyamatok” tünetei, magatartásbeli vetületei az idegrendszer izgalmi nívójának kompenzáló elemeit jelentik. Más szóval a kórosnak vélt reakció éppen hogy az egyén interperszonális helyzetében beálló új és bonyolultabb feltételekhez való igazodást teszi lehetővé. Ugyanannak a szabályozási elvnek engedelmeskedve, ami az egyén interperszonális viszonyainak szerencsésebb konstellációja esetén a „sikerés” szocializáció, és vele a konform magatartás alapját jelenti. A különbség mindössze annyi, hogy ez utóbbi esetben a pszichológiai homeosztázis olyan szociális magatartásformaként rögzül, ami az uralmi viszonyok szempontjából megfelel, míg az előbbi esetben ez a „szocializációs követelmény” nem teljesül.

² I. m. 734. old.

Elképzelhető, hogy sok-sok ember viselkedésének statisztikai elemzése révén ki tudunk mutatni valamilyen lényeginek vélt vonásokat, amelyeket nem kevés önkényességgel a normalitás kritériumának is nyilváníthatunk. Ám, ha az emberek viselkedéséből ily módon felállítunk valamilyen normát, ez a norma pszichológiai szemszögből mindenekelőtt azt jelzi számunkra, hogy az adott társadalmi-gazdasági struktúrán belül milyen sok ember kényszerül ugyanarra az élet- és magatartásformára. De ez a statisztikai átlag alapján felállított norma más szempontból is kérdéses. Mivel minden társadalomban különböző antagonistá csoportok élnek együtt, eltérő életfelfogással, kultúrával, szokásokkal, a mi statisztikai normánkba nagyon sokféle normarendszer mosódik egybe. Holott a valóságban ezek az eltérő normarendszerek a legkevésbé sem mosódnak egybe, hanem éppen hogy ütköznek és szembekerülnek egymással. Ez az ütközés vagy konfliktus éppen a normaszegő viselkedésben válik szembetűnővé, érzékelhetővé.

Mivel a modern társadalmak szociális, etikai, kulturális stb. differenciálódása mögött rejtett érdekegyeztetési törekvések feszülnek, szüntelen harc folyik azért, hogy az így létrejövő legkülönbözőbb azonosítási keretbe tartozó emberek hogyan vehetnek, kényszeríthetnek rá másokat saját szabályaik szerinti viselkedésre. Bár a viselkedési szabályok, normák mindig valamely csoport — réteg, osztály stb. — érdekeit védik, a normák mellett felhozott érvek az „általános emberi” értékek nevében hangzanak el. Ezek az „általános emberi” értékek azonban, ha közelebbről megvizsgáljuk őket, nem hagynak kétséget afelől, hogy a szabályaitkat másokra kényszerítő csoport — réteg, osztály — jólétét tartják leginkább szem előtt.

A normalitás kérdése ezáltal a különböző magatartásformák pszichológiai megközelítésmódját szociológiai kérdésfeltevésre szélesíti. Sőt, amennyiben választ keresnénk arra vonatkozóan is, hogy egy-egy csoport — réteg, osztály — milyen módszerekkel és milyen mértékben kényszerítheti rá más csoportokra, rétegekre, osztályokra a maga szabályait, eljutunk a politikai és gazdasági hatalom szerveződésének kérdésköréig. Nem mélyedve itt el ezeknek a politikai és gazdasági folyamatoknak az elemzésében, amelyek révén akár az emberek viszonylag szűk csoportja is rákényszerítheti a társadalom széles rétegeire saját szabályait, elégedjünk meg annak a ténynek a leszögezésével, hogy azok a viselkedési jellegzetességek, amelyeket a statisztikai átlag alapján a „normális” emberi magatartás „kritériumaiként” kiszűrhetünk, egy *idegen akarat* általános érvényesülésének bizonyítékai. Ennek értelmében viszont azt a közkedvelt szociológiai értelmezési sémát, mely szerint a társadalmi normáknak megfelelő viselkedést konformitásnak, a normáktól eltérő viselkedést pedig nonkonformitásnak kell tekintenünk, a lényeget illetően pontosítanunk kell. Hiszen alapjában véve nem az ún. társadalmi normák, hanem az

uralkodó osztály akaratával kapcsolatban kerül sor valamely magatartásforma ilyen vagy olyan jellegű minősítésére.

Mondhatjuk-e ennek alapján, hogy a konformitás engedelmisséget, a nonkonformitás pedig afféle engedetlenséget jelent? Minthogy, főként pszichológusok részéről, gyakorta találkozunk a kérdés ilyen jellegű interpretálásával is, hadd tegyük mindjárt hozzá, hogy ez az értelmezés is roppant leegyszerűsítése és hazug megszépítése a tényleges helyzetnek. A konform magatartásban megnyilvánuló „engedelmesség” ugyanis másfelől a szociális rendszerből és a gazdasági viszonyokból fakadó kényszerűség. A körülményekhez való alkalmazkodás olyképpen, hogy az egyén — vegyük csak a dolgoknak ezt a vonatkozását — a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyénél fogva mint munkás, rendőr, pedagógus, politikus, hivatalnok, orvos stb. elfogadja ugyan a hatalomnak alárendelt szervezet (üzem, igazságszolgáltatás, iskola, társadalmi politikai szervezetek, intézmények stb.) céljait, sőt a szervezet struktúrájából fakadó befolyást is magatartására nézve, de a szervezet céljai mellett (mögött) voltaképpen saját céljait követi. A szervezet befolyásának engedve ugyan a hatalom elvárásainak megfelelőképpen viselkedik, de minthogy saját egzisztenciájával neki magának kell törődnie, társadalmi környezetével funkcionális megosztottságban él. Hogy ez a funkcionális megosztottság milyen mértékű, hogy mikor fog deviáns magatartássá mélyülni, az egyfelől a szocializáció „eredményességén”, másfelől a különböző normákat képviselő társadalmi osztályok erőviszonyainak „pillanatnyi” állásán múlik. Nem feledkezhetünk meg semmiképpen sem arról, hogy a gyermeket mindenekelett a család készíti fel a rá váró életre, a család kényszeríti rá, hogy megtanuljon mások akarata szerint élni, s hogy az uralom adott formáit és képviselőit megfelelőképpen tisztelje. Csakhogy a család társadalmi helyzetéből, a családi kapcsolatformákból, a szülők személyiségéből stb. fakadóan az alkalmazkodás igen sokféle formája jön létre, a vak engedelmisségtől a formák tiszteletben tartásáig, a tökéletes szerepazonosulástól a perfid magatartásig. Hogy az alkalmazkodási formák változatos sokféleségén belül hol, mikor, milyen magatartás fog deviánsnak bizonyulni, az a társadalmi körülményeken múlik. Ilyenformán a nonkonformitásról nem beszélhetünk mint „engedetlenségről”. Elvégre emögött is fellelhető mindig egy olyan értékmeghatározó csoport, a másokhoz fűződő kapcsolatoknak egy olyan vonatkozási rendszere, amelyhez viszonyítva az egyébként deviánsnak mondott magatartás voltaképpen „engedelmisséget” jelent.

A „normák” tehát lehetnek sokfélék, változhatnak, a deviáns viselkedést azonban ugyanazok a társadalmi erők és mechanizmusok hozzák létre, mint a normáknak pillanatnyilag megfelelő konform viselkedést (Merton). Ezért úgy tűnhet, hogy a devianciák kérdésében végeredményben a szociológiára vár a tisztázás dolga.

A DEVIÁNS VISELKEDÉS SZOCIOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉSI MÓDJA

A szociológia kezdettől fogva arra törekedett, hogy együtt tárgyalja a normáktól eltérő viselkedésformákat és valamilyen közös elméletet dolgozzon ki magyarázatukra. Amilyen egyszerű és természetes volt ez az óhaj, olyan nehéznek bizonyult megvalósítása. A bűnözés, alkoholizmus, kábítószer-élvezés, szexuális zavarok, öngyilkosság, elmebetegségek stb. kialakulásában *egyaránt* szerepet játszó tényezőket már csak azért is nehéz volt feltárni és azonosítani, illetve megfelelő elméletbe ágyazni, mert a kérdésben érintett szakszociológiák — családsszociológia, jogszociológia, vallásszociológia, üzemszociológia, politikai szociológia stb. — kezdettől fogva különböző irányokba vitték a kutatást, egymástól olykor merőben eltérő tényezőket találva fontosnak. Az egységes elmélet megfogalmazását nagyban nehezítette a szociológia funkció- és szerepvállalása is, amennyiben a deviáns jelenségekkel kapcsolatban a társadalom struktúrális ellentmondásait kellett alkalmasint elméletileg áthidalnia, messze-menően szem előtt tartva a kurzust, vagyis az adott szociális rendszer ideológikus elvárásait. S hogy a szociológia mikor és milyen értelmezést kínált vagy kínálhatott fel a deviáns jelenségekre vonatkozóan, az mélysegesen összefüggött a szociológiának ezzel a funkció- és szerepvállalásával.

Ismerkedjünk meg az alábbiakban néhány fontosabbnak vélt koncepcióval, anélkül, hogy a devianciakutatás nagy vargabetűt sorra bejáránk.

A deviáns jelenségekkel kapcsolatos szociológiai kutatások alapján igen hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a normaszegő viselkedés gyakorisága térben és időben változik. Ez a körülmény, vagyis hogy a deviáns viselkedés eltérő gyakoriságot mutat különböző országokban vagy azonos országban belül különböző városokban; különböző társadalmi rétegeknél és etnikai csoportoknál, vitathatatlanná tette a társadalmi tényezők szerepét a deviancia kialakulásában. A deviáns viselkedés *társadalmi természetének* felismerése jelentős lépés volt még akkor is, ha az ezzel kapcsolatos koncepciók a valóságbeli viszonyokat kezdetben nem is nagyon érintik.

A társadalmi gyökerek közül először a szegénységre terelődik a hangsúly, annak az egyszerű megfigyelésnek az alapján, hogy a társadalom szegényebb rétegeiben sokkal nagyobb számban fordultak elő olyan deviáns megnyilvánulások, mint az alkoholizmus, bűnözés, öngyilkosság stb., szemben a társadalom egzisztenciálisan jobb helyzetben levő rétegeivel. A szegénység mellett azonban hamar fel kellett figyelni egy kezdetben inkább csak járulékosnak vélt tényezőre is, a társadalmi mobilitás szerepére. A devians személyek ugyanis elsősorban a nagyvárosokba kerülő, igen alacsony egzisztenciális és kulturális szinten élő családokból kerültek ki nagy számban. Az urbanizáció, a társadalmi mobilitás és a devianció összefüggéséről a későbbiek során egyre több szó esik, és a mai,

legmodernebbnek számító elméletek sem hagyják figyelmen kívül. Nyilvánvalóan kell, hogy tartalmazzon ez a megfigyelés a deviáns magatartás kialakulása szempontjából valamilyen *releváns* tényezőt.

Szem előtt tartva az interperszonális viszonyok és általában az emberi kapcsolatformák meghatározó szerepét a különböző magatartásformák kialakulásában, nem is túlságosan nehéz ennek a releváns tényezőnek a mibenlétére rájőnnünk. Mint ismeretes, a társadalmi mobilitás, a gyors urbanizáció — meghatározott társadalmi strukturális változások szerves részeként — jelentős mértékben korlátozza vagy csaknem megfosztja az embereket a más személyekkel való érintkezés lehetőségétől. Az új környezet, az idegen életforma, nemritkán a nyelvi nehézségek is; a hagyományokban, szokásokban, viselkedési normákban megnyilvánuló különbség, mind leszűkítik a személyi kapcsolatteremtés lehetőségét, társtalanná, magányossá teszik az emberek tíz- és tízezreit. Ebben a helyzetben a családon, az etnikai csoportokon, illetve a szubkultúrán belüli kapcsolatok és személyi függőségi viszonyok szerepe jelentős mértékben megnő. Olyannyira, hogy csaknem kizárólagosan ezek a viszonyulások válnak a viselkedés meghatározó elemeivé, növelve az új környezet nonmáival való konfrontálódás veszélyét.

Mindez azonban csak napjainkban, mindenképpen a devianciakutatásban alkalmazott korszerű szociálpszichológiai szempontok alkalmazása során válik ismertté. A deviáns viselkedés magyarázatára vállalkozó szociológia sokáig nem tud megszabadulni attól az *organikus társadalomképtől*, ami kizárja az ilyen értelmezések lehetőségét. Az organikus társadalomszemlélet ezzel merőben ellentétes magyarázatot kínál fel. Aból a feltevésből indul ki, hogy ha a társadalom „harmonikus összhangját” valami megzavarja, akár a betegség a testi szervezet működését, az csakis valamilyen *patológiai elváltozás* jele lehet. A betegség-mítosz hatása ez a szociológiai gondolkodásra, ami a devianciakutatás népes és terebélyes irányzatává szélesedik³. Ennek tükrében nemcsak az alkoholizmus, a bűnözés, a szexuális zavarok, az öngyilkosság és elmebetegségek bizonyulnak patológiás jelenségeknek, de a családok felbomlása, a faji ellentétek, a politikai válságok és a sztrájkok is.

Ezt a szociálpatológia néven szerveződő és erősödő irányzatot C. W. Mills részesíti majd kellő bírálatban, melynek legfőbb tételei ma is érvényesek. Mills szerint a szociálpatológusok legfőbb bűne az, hogy nem törődnek azzal, milyen normarendszer alapján minősítenek valamilyen magatartásformát vagy társadalmi jelenséget patológiásnak, mint ahogy nem vizsgálják azt sem, hogy a patológiásnak tartott magatartásformák és jelenségek hogyan függnek össze az adott társadalom strukturális sajátosságaival. E szempontok tisztázása nélkül, mondja Mills,⁴ a szociál-

³ Vö.: J. L. Gillin: *Social Pathology*. 1933. valamint G. B. Mangold: *Social Pathology*. 1932.

⁴ *A deviáns viselkedés szociológiája*. Gondolat, Budapest, 1974. 20. old.

patológusok hallgatólagosan elfogadják az amerikai középosztály felfogását a társadalomról és annak történéseiről. A szociálpatólógia ugyanis elsősorban az Egyesült Államokban szerez híveket magának, érvényt szerezve egy olyan társadalmi réteg nyomásának, amely saját biztonságát és a helyzet stabilitását szem előtt tartva kórosnak és patológiásnak kiált ki minden magatartást és társadalmi történést, ami potenciális veszélyt jelenthet számára. Éppen e szerepvállalásánál fogva, a szociálpatólógia meglehetősen konzervatív irányzat.

A deviáns viselkedés társadalmi természetének felismerése ellenére a szociológiai kutatásokban sakkáig érvényesülnek olyan törekvések is, amelyek a probléma gyökerét az individuális tulajdonságok szintjén próbálták meg lokalizálni. Ezek a törekvések Durkheim szociológiájának megjelenésével szenvednek törést, minden jel szerint végérvényesen. Noha Durkheim egy látszólag teljesen individuális jellegű deviáns magatartásforma, az öngyilkosság vizsgálatából indul ki, bebizonyítja, hogy e jelenség gyakoriságában minden kétséget kizáróan társadalmi tényezők játszószák a döntő szerepet. Durkheim az öngyilkosság gyakoriságából a társadalmi integráció eltérő fokára következtet. A társadalmi integráció gyengülését anómiaként értelmezte, mely anómiás állapot következtében veszünk el az emberek biztonságérzetüket, ennek következtében kerülnek másokkal konfliktushelyzetekbe, és ebből kifolyólag nem tudják kellőképpen uralni, szabályozni belső (kóros) késztetéseiket. A társadalmi integráció gondolatával Durkheim kétségkívül közel kerül a deviáns magatartásformák kialakulásának gyökeréhez, de mivel figyelme az emberi kapcsolatformákról a normákra terelődik, mivel a társadalom történéseit és „tényeit” a normák alakulásának nyomon követésével véli megragadni, és legfőbb célja „a morális élet tényeinek a pozitív tudomány módszerével való megrajzolása”⁵ lesz, mind távolabb kerül a deviáns jelenségek és egyáltalán az emberi magatartásformák kialakulásában lényegi szerepet játszó társadalmi mozgások megértésétől.

A durkheimi anómia-koncepcióból leginkább hasznosítható gondolatokat az ún. „chicagói iskola” mélyíti tovább. Kutatások sorával igazolják, hogy ott és azok között sok a bűnöző, az alkoholisták, az öngyilkos, a prostituált stb., akik természetes emberi kapcsolataikból kiszakadva élnek és mindemellett még egzisztenciális gondokkal is küszködnek.

Bár a modern társadalmak elszemélytelenítő hatása a devianciakutatás során többször szóba kerül, ezen belül az interperszonális viszonyok igaz jelentőségére tulajdonképpen nem derül fény. Még a társadalmi struktúrális változások következményeit a legmesszebbmenőkig figyelembe vevő koncepciók is megmaradnak a magatartás és a norma szintjén. A deviáns jelenségekkel kapcsolatban feltánják és tisztázzák az értékek és normák ellentmondásos jellegét, s kimutatják ennek az emberi magatar-

⁵ Lásd Kulcsár Kálmán: *A szociológiai gondolkodás fejlődése*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971., 235. old.

tásra gyakorolt problematikus hatását is, ám ezek az összefüggések a magatartásformákat meghatározó személyi függőségi viszonyokhoz képest csak külsődleges tényezőket érintenek. Vonatkozik ez Merton munkásságára is, aki kétségtől eltekintve a legalaposabb és legátfogóbb koncepciót kínálja fel a társadalmi struktúra és a különböző magatartásformák összefüggéseinek értelmezésére⁶.

Merton tulajdonképpen Durkheim anómia-elméletét újítja fel és fejleszti tovább. Koncepciója azon a felismerésen nyugszik, hogy a kulturálisan meghatározott célok és a célok eléréséhez megengedett eszközök konfliktushelyzeteket eredményezhetnek. Ezeket a konfliktushelyzeteket nevezi Merton anómia-állapotnak, ami társadalmi rétegenként eltérő lehet. Merton szerint ezeknek a konfliktusoknak a megoldására többféle lehetőség kínálkozik, s asszerint, hogy az egyén milyen eszközökhöz folyamodik, négyféle magatartási típust különböztethetünk meg. Ezek a magatartási típusok azonban, melyek száma utólag bővül (konformitás, újítás, ritualizmus, elvonultság és lázadás), egyazon tézis igazolását szolgálják. Nevezetesen, hogy alapvetően minden embert az érvényesülés és a meggazdagodás vágya motivál, és az ebből származó frusztrációk végzik tulajdonképpen a személyi differenciálódást. Aligha vitatható, hogy Merton vizsgálódásainak színhelyén, az amerikai társadalomban a sikerkultusz mindenek fölött áll. Az anyagi érvényesülésnek ez az erős ki-domborítása azonban, az ember egyéb szükségleteinek rovására, mindenképpen magával vonja a társadalmi viszonyok és az ember személyi mivoltának szimplifikálását. Nem véletlen, hogy Merton a későbbiek során kísérletet tesz arra, hogy a „siker és célok” fogalomkörét újraértelmezve azt jelentős mértékben kiszélesítse. Csakhogy ettől koncepciójának alapvető problémája, hogy a deviáns jelenségek s általában az emberi magatartásformák kérdéskörét a normák szintjére lokalizálja, mit sem változik. Merton munkássága így számunkra nem e típusok leírásában hasznosítható elsősorban, hanem ennél, mint látni fogjuk, sokkal fontosabb és általánosabb érvényű tanulással szolgál.

⁶ Lásd Robert K. Merton: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Gondolat, Budapest, 1980.